

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Заторський Назар Зеновійович

УДК 271.2(477)-726.1-248.3:272-732.2]”1476”:2-2773 373

**«ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА ДО ПАПИ СИКСТА ІV»
1476 РОКУ: РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХЕТИПУ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є опублікована монографія

Робота виконана у Центрі дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Науковий керівник доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Скочиляс Ігор Ярославович,
Український католицький університет,
проректор з наукової роботи

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Корнієнко Вячеслав Васильович,
Національний заповідник «Софія Київська»,
заступник генерального директора
з наукової роботи

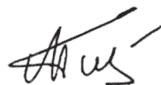
кандидат історичних наук, професор
Тимошенко Леонід Володимирович,
Дрогобицький педагогічний університет
ім. Івана Франка, історичний факультет, декан

Захист відбудеться «__» грудня 2019 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 в Інституті української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий «__» листопада 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. О. Песчаный

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» займає особливе місце серед джерел з історії й культури України та, ширше, регіону Центрально-Східної Європи XV ст. Цей важливий документ засвідчує особливий характер взаємин тогочасної духовної та світської еліти Київської митрополії з Константинопольським патріархатом і Римським Апостольським престолом в останній чверті XV ст. Епістолія 1476 р. також вказує на поширення в українсько-білоруських землях Великого князівства Литовського унійної ідеї та другого південнослов'янського впливу (зокрема мистецтва «плетення слівес»). Оригінал документа не зберігся, а його текст відомий лише за пізнішими списками. Власне, саме відкриття та публікація цих списків, а також ідентифікація пізніших копій, які постали на базі тексту «Послання Мисаїла», уможливили дослідження грамоти та критичну реконструкцію її архетипу.

Збагнути значущість «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. в історії українсько-білоруських земель пізнього середньовіччя можна через осмислення цієї унікальної богословської та літературної пам'ятки в контексті еkleзіального й політичного статусу Київської (Руської) митрополії. Не менш важливе значення має вивчення тогочасних подій і феноменів у рамках культурно-релігійної моделі київського християнства, основою якої був слов'янсько-візантійський обряд та система цінностей, що їх називаємо «київською традицією».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація відображає основні наукові пошуки й завдання Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: вивчати формування української нації та національної свідомості українського народу на різних етапах його розвитку (тут – у XV ст.), популяризувати українську історико-культурну спадщину, вирішувати проблеми історії української культури, аналізуючи її зв'язки з іншими культурами. Написання дисертації відбувалося в межах навчально-дослідницької програми Українського католицького університету «Київське християнство та унійна традиція».

Метою дослідження є всебічний (зокрема текстологічний, палеографічний і філологічний) аналіз усіх наявних списків і редакцій «Послання Мисаїла» 1476 р. як богословського твору Київської митрополії та літературної пам'ятки «плетення слівес» на теренах Східної Європи в період пізнього середньовіччя.

Відповідно до поставленої мети, у роботі в міждисциплінарному ключі поставлено такі **дослідницькі завдання**:

- представити панорамний огляд інституційної історії Київської митрополії та особливостей культурно-релігійного розвитку українсько-білоруських земель у XV ст.;
- з'ясувати генезу появи «Послання Мисаїла» на тлі поширення унійної ідеї в Київській митрополії;
- встановити палеографічні характеристики первинних джерел – виявлених списків Мисаїлової грамоти, а також пізніших її редакцій у їхньому взаємозв'язку із вихідним документом;
- виявити додаткові вторинні джерела, які можуть бути залучені для реконструкції оригіналу документа 1476 р.;
- провести текстологічний аналіз списків і редакцій «Послання Мисаїла» церковнослов'янською мовою для визначення їхньої позиції стосовно архетипу в генеалогії пам'ятки;
- відстежити типові для списків помилки та причини їхнього виникнення, а відтак визначити огріхи в архетипі листа й місця, які неможливо відновити;
- дослідити структуру епістолії в грамоті Мисаїла й виділити її окремі елементи;
- реконструювати текст архетипу «Послання Мисаїла», враховуючи віднайдені списки, редакції та вторинні джерела й результати досліджень;
- здійснити повний адекватний переклад грамоти 1476 р. українською мовою, із залученням сучасних перекладів Святого Письма та літургійних текстів, з огляду на інтертекстуальність пам'ятки.

Об'єктом дослідження є «Послання Мисаїла» (а саме всі відомі на сьогодні його списки та редакції), натомість предметом дослідження – реконструкція архетипу, тобто первісного автентичного тексту втраченого оригіналу листа, надісланого, вочевидь, до Риму в 1476 р.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності та системності. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції й дедукції, міжгалузеві методи гуманітарних наук. У процесі вивчення списків і редакцій грамоти було залучено відомості з кодикології. Під час реконструкції архетипу застосовувалися богословсько-історичний і культурологічний підходи, а також базові методи текстології: історико-генетичний, порівняльний, аналітико-синтетичний. Для визначення зв'язків між списками та їхньої генеалогії задіяно стемм-метод і контент-аналіз. виправлення коруптел здійснювалося методом кон'єктур, а відтворення втрачених елементів тексту – методом дивінації.

Хронологічні рамки роботи сфокусовані головню на другій половині XV ст., за одночасної репрезентації ширшого історико-культурного контексту XIV–XVII ст. – періоду, коли постали списки й редакції грамоти.

Географічні межі роботи охоплюють територію Київської митрополії на час проголошення Флорентійської унії 1439 р. Згідно із сучасним адміністративним поділом, йдеться про землі України, а також Білорусі, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Російської Федерації та Румунії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше*:

- реконструйовано архетип «*Послання Мисаїла*»;
- зібрано дані про всі списки й редакції послання, а також додано їхній текст (за винятком втраченого на сьогодні Кревського списку);
- проаналізовано характер помилок і лакун у наявних первинних і вторинних текстах грамоти та укладено генеалогію її списків і редакцій;
- вивчено структуру грамоти відповідно до засад «*ars dictandi*»;
- використано широку базу вторинних джерел для виявлення автентичного читання;
- підготовлено повний український переклад документа;

уточнено:

- текст кириличного першодруку 1605 р., зокрема завдяки зіставленню з ватиканськими списками, що дозволило виявити помилки, допущені в пізніших перевиданнях;
- текст утраченого на сьогодні Кревського списку через залучення польського перекладу «*Послання Мисаїла*» Іпатія (Потія), що також дало змогу визначити огріхи кириличного першодруку 1605 р.;

набули подальшого розвитку:

- контекстуалізація унійних тенденцій у Київській митрополії XV ст.;
- студії богословських аспектів постфлорентійської еklekзіології, в т. ч. її імплементації в Київській митрополії;
- аналіз особливостей староукраїнської мови й літератури XV ст.

Практичне значення одержаних результатів. Представлені в дисертації результати можуть бути використані при подальшому дослідженні генези унійної ідеї в українських землях, зокрема через призму рецепції Флорентійської унії. Відновлений текст архетипу та його український переклад можуть служити матеріалом для підготовки спецкурсів у вищих навчальних закладах, особливо з давньої української літератури. Зрештою, відновлення архетипу відкриває шлях до всебічного осмислення богословських аспектів документа та, ширше, теологічної думки в Україні в добу пізнього середньовіччя.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконане самостійно, отримані наукові результати належать дисертантові.

Апробація результатів відбулася на *докторантських колоквиумах в університеті м. Фрібур* (7-8 червня 2013 р.: доповідь «Основні лінгвістичні

ознаки Смоленського списку «Послання Мисаїла»; 13-14 грудня 2013 р.: доповідь «Генеалогія списків «Послання Мисаїла» на підставі дослідження їхніх лакун»; 23-24 травня 2014 р.: доповідь «Священні тексти як вторинні джерела та їх використання при відновленні архетипу грамоти Мисаїла»; 12-13 грудня 2014 р.: доповідь «Важкозрозумілі та іншомовні слова в Мисаїловому листі»; 5-6 червня 2015 р.: доповідь «Ідентифікація «Послання до архієпископа Макарія» як компіляції на базі тексту грамоти Мисаїла»; 11–12 грудня 2015 р.: доповідь «Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI – компіляція на базі тексту Мисаїлового листа та її використання при відновленні архетипу»; 20-21 травня 2016 р.: доповідь «Структура епістоли в тексті грамоти Мисаїла»; 2-3 грудня 2016 р.: доповідь «Грамота Мисаїла в німецькомовній історіографії»; 1-2 грудня 2017 р.: доповідь «Проблеми дотеперішніх перекладів «Послання Мисаїла»», під час наукового семінару експертів «*The Council of Ferrara-Florence (1438/39)*» у м. Флоренція (Італія) 9-12 вересня 2018 р. (доповідь «Рецепція Флорентійського собору в Київській митрополії 1439–1501 рр.: обставини й інтерпретації»), в рамках *Міждисциплінарного наукового семінару Українського католицького університету «Київське християнство»* (Львів, 21 травня 2019 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, зроблені здобувачем, викладено в монографії та 15 наукових статтях (тринадцять із них відображають основні результати досліджень і були опубліковані у фахових наукових виданнях України, а ще дві – додатково відображають наукові результати дисертації).

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу та п'яти основних розділів, у яких висвітлено результати історіографічних, джерелознавчих, текстологічних і лінгвістичних досліджень «Послання Мисаїла» 1476 р. Робота так само містить додатки – публікацію текстів первісної та двох пізніших редакцій Мисаїлового листа (крім Кревського списку). Подано список використаних джерел (112 позицій) та літератури (208 позицій). Основний текст дисертації викладено в монографії на 474 сторінках (с. 13-487), загальний обсяг – 588 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі «*Київська митрополія у XIV–XV століттях: особливості еkleзіального і політичного статусу та рецепція унійної ідеї*» (с. 13-40) описано політичний і правовий статус українсько-білоруських земель у складі Великого князівства Литовського та юрисдикційні зміни в Ки-

ївській митрополії впродовж пізнього середньовіччя. Також звернуто увагу на проекти церковної злуки і рецепцію Флорентійської унії в Руській церкві та постать смоленського владыки Мисаїла (Пструцького / Пструча), від імені якого в 1476 р. було укладено послання до папи Сикста IV, що репрезентувало ідею подвійного сопричастя з Константинополем і Римом.

У Розділі 1 «*Методологія, історіографія та джерела*» (с. 41-142) показано актуальність теми, зазначено мету та завдання, вказано на наукову новизну результатів. Визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, показано теоретичне і практичне значення отриманих результатів. У підрозділі 1.1 «*Методологія*» пояснено застосування при реконструкції архетипу богословсько-історичного та культурологічного підходів, а також базових методів текстології: історико-генетичного, порівняльного, аналітико-синтетичного. Зокрема, культурологічний підхід полягає в розгляді наративу і контексту побутування «*Послання Мисаїла*» в межах руської (українсько-білоруської) релігійної культури.

Підрозділ 1.2 «*Історіографія*» представляє напрацювання попередніх поколінь дослідників, пов'язані з вивченням історичного, культурного і церковного контексту, в якому постало «*Послання Мисаїла*». У ставленні науковців до автентичності цієї пам'ятки можна виокремити три головні етапи: 1) *контroversійний* (починається з публікації Мисаїлового листа Іпатієм (Потієм) у 1605 р. й аж до ліквідації Унійної Церкви в Російській імперії); 2) *поступового визнання автентичності грамоти* (40-ві рр. XIX – 70-ті рр. XX ст.); 3) *остаточного визнання* (остання чверть XX – початок XXI ст.), що спричинене появою неспростовних доказів археографічного характеру (ідентифікація двох списків Мисаїлового листа з першої половини XVI ст., задовго до Берестейської унії, та двох редакцій 1-ї пол. XVI ст.).

Підрозділ 1.3 «*Первинні джерела*» сфокусований на аналізі втраченого на сьогодні тексту Кревського списку, який був опублікований Іпатієм (Потієм) 1605 р. Величезну вагу має і єдиний інший відомий на сьогодні повний список «*Послання Мисаїла*» – Смоленський (зі збірника СОКМ 9907). Залучено також Синодальний список листа Мисаїла (зі збірника Синод. 700), який містить лише частину тексту епістоли.

У підрозділі 1.4 «*Вторинні джерела*» розкрито потенціал додаткових джерел для реконструкції архетипу. Мовиться передовсім про польський переклад, підготований митрополитом Потієм. Так само велике значення мають пізніші редакції документа – т. зв. «*Макаріївська редакція*» («*Послання до новгородського архієпископа Макарія*», з першої половини XVI ст.) та «*Йосифівська редакція*» («*Послання митрополита Йосифа Болгариновича до папи Олександра VI*» з 1500 р.). Верифікація тексту архетипу

відбувалася також на підставі численних рукописних «Апостолів», «Євангелій», «Псалтирів» та інших книг Святого Письма.

У Розділі 2 «Текстологічний аналіз» (с. 143-220) досліджено наявні списки та редакції грамоти Мисаїла. Підрозділ 2.1 «Порівняння списків «Послання Мисаїла» та встановлення їхньої генеалогії» присвячено вивченню наявних у списках первісної редакції твору відмінних варіантів тексту задля з'ясування їхньої генеалогії. У результаті аналізу лакун та інших помилок спростовано тезу про походження Синодального списку від Смоленського, відтак і тезу про існування в Смоленському списку ранішої версії «Послання Мисаїла». Висунуто гіпотезу про дві лінії в традиції передання грамоти Мисаїла: *литовську*, представлену Кревським списком, і *московську*, яку засвідчують Смоленський і Синодальний списки первісної редакції. Одним із найважливіших доказів на користь цієї тези є наявність в обох останніх списках тих самих лакун, які відсутні в Кревському.

Дослідження лакун Кревського списку дозволило визначити, що саме він містить краще передану версію грамоти. Відзначено лакуни, наявні в усіх списках, які, отже, виникли внаслідок переписування з архетипу, через що сьогодні немає змоги з певністю відновити втрачений текст. Запропоновано гіпотетичні емендації, що дозволяють отримати найбільш логічний і послідовний текст, який із великою ймовірністю був у архетипі. Дослідження лакун «Послання до Макарія» виявило, що він постав на основі списку, який також належав до московської лінії. Підсумком виконаного в цьому підрозділі аналізу стало накреслення стемми списків первісної редакції «Послання Мисаїла» та Макаріївської редакції.

Підрозділ 2.2 «Характерні помилки у списках» є викладом аналізу наявних у списках помилок, відповідно до шляху їхньої появи. До помилок прочитання належить, з-поміж іншого, хибне відчитання слова. Виявлено також неправильний поділ тексту на окремі лексеми та гаплографію – стрибок від подібного до подібного. Розглянуто й помилки запам'ятовування, серед яких пропуск слів чи цілих фраз, переставляння місцями слів і зворотів, заміна одних слів іншими тощо. Такої ж природи і помилка, що полягає в зміні числа: з однини на множину чи навпаки (як-от у Синодальному списку). Іноді простежується також модернізація тексту через вимову і внесення до нього діалектних слів. Часто помітна у списках асиміляція літер, набагато рідше – дисиміляція.

У підрозділі 2.3 «Синтаксичні помилки в архетипі послання» пояснено спосіб написання творів такого типу, чому передувало укладення т. зв. цитатників із виписками зі священних текстів, насамперед зі Святого Письма. Тож деякі помилки могли виникнути ще на етапі переписування до цитатників, інші – вже з них до текстів «протолистів» або й під час

зібрання воедино всіх протолистів і написання остаточної редакції документа. Серед найпоширеніших помилок – невідповідність синтаксису, коли приєднані одна до одної парафрази та цитати зі Святого Письма мають розбіжності в роді, числі чи відмінку.

У Розділі 3 «Лінгвістичні особливості та внутрішня структура епістолій» (с. 221-258) проаналізовано мовні ознаки всіх перелічених текстів грамоти, щоб визначити, які з них і якою мірою були властиві для архетипу листа. У текстах виразно простежуються ознаки другого південнослов'янського впливу (вживання літери «ѣ» замість «ѣ» після твердих приголосних на кінці слів, інверсія твердого знака та твердий знак на місці «о» в префіксах тощо). Звернено увагу на вкраплення староукраїнської мови в церковнослов'янському варіанті «Послання Мисаїла». Типовими мовними ознаками того періоду є, серед іншого, набуття іменниками чоловічого роду, що стосуються осіб, у називному відмінку множини закінчення «-ове», іменниками (особливо односкладовими) чоловічого роду в родовому відмінку однини – закінчення «у», прикметниками чоловічого роду в родовому відмінку однини – закінчення «-ого» замість звичного церковнослов'янського «-аго». До вкраплень народної мови у грамоті потрібно віднести такі слова як «ані», «про», «пристигати», «винити», «паралиж», «забитый», «попелом», «быстрына», «полата» та ін. Окремо йдеться про лексеми іншомовного походження, які наявні в усіх списках, а отже, були використані вже в архетипі листа.

За метрико-ритмічною організацією грамота Мисаїла належить до змішаного типу – «*dictamen prosimetricum*», оскільки окремі елементи надають їй ритмізованого характеру. Серед таких особливо характерним є перелічення з типовими для творів стилю «плетення слів» лексичними, звуковими, фразовими та образними повторами. Щодо структури (виходячи з правил т. зв. *ars dictandi*), то впадає у вічі брак у кириличних перевиданнях Кревського списку т. зв. «*inscriptio*», яке наявне в польському виданні Потія. Цей обов'язковий елемент входив, вочевидь, до автентичного тексту Кревського списку і мав би також бути в архетипі листа.

У вступній частині документа («*intitulatio*») порядок розташування імен у переліку підписантів не є випадковим – він відображає глибшу богословську програму, яка червоною ниткою проходить через усю епістолю. Аналіз структурних елементів показав, що остаточної текст Мисаїлової грамоти постав унаслідок поєднання написаних нарізно листів тих двох достойників, які вказані серед підписантів послання як його автори. Відкривається грамота модусом «*Captatio benevolentiae a persona auditoris*», який присвячений адресатові листа, папі римському Сикстові IV. У наступному модусі («*Captatio benevolentiae a persona sui*») укладачі говорять про себе та свою

християнську й еклезіальну повноцінність, використовуючи при цьому як біблійну, так і літургічну аргументацію.

Частина «*narratio*» – це виклад авторами послання своєї справи, з якою вони звертаються до адресата. Першою з озвучених проблем була практика латинського духовенства перехрещувати вірних, уже охрещених раніше відповідно до візантійської традиції. Друге *narratio* стосується питання, з приводу якого до папи було надіслано попереднього листа, відправленого, судячи зі згадки про його передачу папським легатом Антоніо Бонумбре, навесні 1473 р. Як впливає із соборного характеру того листа, йшлося про затвердження Мисаїла новим предстоятелем Київської митрополії.

«*Petitio*» містить прохання до римського понтифіка надати вірним Київської митрополії право участі у відпусті Ювілейного року, яким був 1475 р., та надіслати до Великого князівства Литовського двох арбітрів, представників Західної та Східної (унійної) церков, які розглянули б протиріччя між вірними латинської та грецької віри та знайшли б спосіб їх між собою примирити.

«*Conclusio*» виявляє характерні для цієї частини епістолії елементи, зокрема повторення та підсумовування вже сказаного. Натомість «*terminatio*» притаманне більше для грамот від або до духовних осіб, оскільки в ньому йдеться про прохання або уділення благословення. Врешті, елемент «*datum*» поєднує в собі типові для руських документів датування від сотворення світу із класичним для західних епістолій датуванням від Різдва Христового, що часто спостерігаємо у документах віленської великокняжої канцелярії.

Розділ 4 «Реконструкція тексту архетипу «Послання Мисаїла»» (с. 259-410) є практичним втіленням результатів попередніх досліджень. У підрозділі 4.1 «*Вступні зауваги*» обумовлено способи написання певних слів, а також уживання окремих літер на позначення того самого звука, використання великих літер та пробілів між словами. Відновлено за змоги автентичну пунктуацію листа, а також наведено підстави виділення абзаців і поділу тексту на частини.

У підрозділі 4.2 «*Критичний текст «Послання Мисаїла»»* показано всі варіанти, помилки та різночитання до відповідних місць, наявні як у версіях первісної редакції, так і в «*Посланні Йосифа*» й «*Посланні до Макарія*». У критичному апараті обґрунтовано емендації та кон'єктури, які вносилися до пропонованої реконструкції Мисаїлового листа. Особливу увагу зосереджено на уточненні тексту Кревського списку, оскільки на нині втрачена не лише сама пам'ятка, але і її кириличний першодрук. Позаяк навіть кириличне першовидання 1605 р. не обійшлося без помилок, до аналізу залучався польський переклад Іпатія (Потія), що допомагало

уточнити текст Кревського списку. При відтворенні тексту архетипу залучено й біблійні та літургійні тексти, елементи яких використовувалися укладачами грамоти. Опрацювання ширшого кола вторинних джерел дозволило в багатьох сумнівних випадках визначити первісне читання, а іноді й відновити втрачений чи зіпсований текст.

У підрозділі 4.3 «*Підсумкові спостереження*» підтверджено гіпотезу про те, що між оригіналом послання, відсланим до Риму, та всіма іншими списками був один-єдиний список-посередник. Натомість у своїй роботі над польським перекладом 1605 р. Потій послуговувався самим Кревським списком, а не його кириличним першодруком 1605 р. (пунктуація якого переважно збігається із пунктуацією збережених на сьогодні списків московської лінії, особливо Синодального). Тим самим спростовано закид, нібито Потій при виданні втручався в текст послання: насправді митрополит дуже ретельно підготував джерельну едіцію, відтворивши текст документа аж до розділових знаків. Вочевидь, єдиною зміною, яку він вніс, був поділ суцільно написаного тексту на слова.

У Розділі 5 «*Український переклад критичного тексту «Послання Мисаїла»*» (с. 411-492) ідентифіковані ті місця Святого Письма та літургійних текстів, до яких відсилають укладачі грамоти через парафрази, алюзії та прямі з них цитати. Щоб якомога точніше передати священний текст, до якого нав'язують автори листа, було залучено всі існуючі нині українські переклади Святого Письма, а головним критерієм стала близькість передачі відповідного біблійного місця до церковнослов'янського тексту «*Послання Мисаїла*». Окрім цього, залучено досвід попередніх перекладачів документа – обидва польські переклади та повний переклад латиною. У найскладніших випадках пояснено підстави обрання саме такого перекладу, а також причини допущення похибки попередніми перекладачами. Виявлено, що митрополит Потій у своїй праці в особливо проблемних місцях вдавався радше до транслітерації замість перекладу, що, з іншого боку, ще більше посилює значущість його роботи для реконструкції тексту Кревського списку.

У **Висновках** (с. 493-497) підсумовано відкриття і результати цілого дослідження та вказано на поступ, якого вдалося досягнути, зокрема у вивченні історії імплементації Флорентійської унії в Київській митрополії XV ст. на прикладі «*Послання Мисаїла*».

У **Додатках** (с. 498-548) вміщені основні тексти, які були залучені для відтворення архетипу грамоти, уточнені та доповнені, в т. ч. розділовими знаками, яких досі бракувало в науково-критичних виданнях (Смоленський список «*Послання Мисаїла*», Синодальний список «*Послання Мисаїла*»), Макаріївська редакція «*Послання Мисаїла*» («*Послання до архиєпископа*

Макарія») та Йосифівська редакція («Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI»).

ВИСНОВКИ

1. Поява нових політичних, соціокультурних і релігійних реалій доби пізнього середньовіччя безпосередньо позначилася на Київській митрополії. Інституціоналізація цих адаптаційних процесів відбулася в декілька етапів і завершилася поділом у 1458 р. колись єдиної Руської церкви на дві митрополії та формуванням відмінних культурно-релігійних традицій – київської (українсько-білоруської) та московської (російської). Однією з особливостей київського християнства була рецепція ним унійної ідеї як продукту пізньовізантійського та схоластичного богослов'я й практична реалізація в межах Польсько-Литовської держави формули порозуміння між Сходом і Заходом за моделлю, випрацьовану на Ферраро-Флорентійському соборі 1438–1439 рр. Еклезіальною відповіддю на появу нового релігійного дискурсу стало подвійне сопричастя Київської митрополії з Константинопольським патріархатом і Римським Апостольським престолом упродовж другої половини XV ст. Натомість інтелектуальною богословською рефлексією ідейного наповнення та практичного виміру Флорентійської церковної унії було «Послання Мисаїла до папи Сикста IV», укладене в березні 1476 р. представниками руської духовної та світської еліти ВКЛ та, вочевидь, надіслане того ж року до Риму.

2. Історіографічний доробок попередніх поколінь учених (завдяки яким до наукового обігу впроваджено багату документальну базу й доведено автентичність Мисаїлової грамоти), опрацювання первинних (списки «Послання Мисаїла» первісної редакції) і вторинних (польський переклад грамоти за Кревським списком, дві пізніші компіляції послання) джерел стали основою для поглибленого вивчення структури та змісту Мисаїлового листа. Документ виразно вказує на поширення в українсько-білоруських землях другого південнослов'янського впливу, зокрема мистецтва «плетення слівес». При реконструкції тексту першоджерела у відтвореному архетипі відображено типові для нього помилки, відстежені в рукописах первісної та двох пізніших редакцій, як і вкраплення народної мови й іншомовні запозичення. Дана реконструкція уможливила перший повний український переклад грамоти, в якому належно передано унікальні характеристики досліджуваного джерела (композиційний задум його авторів, багатство і красу наративу тощо).

3. Ступінь і характер спорідненості між списками первісної редакції «*Послання Мисаїла*» виявився відмінним, що доведено методом виявлення вузлів різночитань. Найближчими між собою є Смоленський і Синодальний, тоді як Кревський певною мірою стоїть осторонь. Усі інші відомі тексти первісної редакції (зокрема ватиканські списки й переклади) постали на підставі публікації Потієм у 1605 р. Мисаїлового листа з Кревського збірника, тому правильніше називати їх не списками Потієвої редакції, а копіями Кревського списку. Таким чином, маємо справу з двома традиціями передання «*Послання Мисаїла*»: **ЛИТОВСЬКОЮ**, репрезентованою Кревським списком, і **МОСКОВСЬКОЮ**, відображеною в Синодальному та Смоленському. Причому жоден із наявних списків первісної редакції не походить від іншого, і тому всі вони враховувалися при відтворенні архетипу грамоти Мисаїла. Окреме дослідження Макаріївської редакції Мисаїлового листа («*Послання до Макарія*») показало, що вона не виникла на базі Кревського, Смоленського чи Синодального списків, звідси необхідність її використання для відновлення архетипу послання.

4. До укладення списків і редакцій «*Послання Мисаїла*» були залучені біблійні й літургійні тексти – давні рукописи і стародруки, що відображають традицію Руської церкви. Ідентифікація численних наявних у посланні цитат і алюзій на священні книги не тільки допомогла відновити критичний текст, а й наочно продемонструвала спосіб написання грамоти, де ці біблійні та літургійні цитати й алюзії переважно нанизані одна на одну, відповідно до засад мистецтва «плетення слівес». Залучення ж Потієвого польського перекладу грамоти дозволило виявити помилки в кириличному першодруці Кревського списку 1605 р. Митрополит доволі часто вдавався до транслітерації, що, з одного боку, зменшує вартість цього польського варіанта саме як перекладу, а з іншого – є важливим свідченням його цінності як допоміжного джерела при відновленні архетипу. Натомість латинський переклад грамоти доводить добре знання його автором церковнослов'янської мови, хоч іноді й хибує на тенденційність чи нерозуміння деяких змістових аспектів.

5. Між спільним прототипом – архетипом послання, і текстами, які дійшли до нас, існувала мінімальна кількість списків-посередників. Можна висновувати про спільну генеалогію Смоленського та Синодального списків та про списки-посередники, присутні в московській лінії передання грамоти Мисаїла. Збіжність помилок, властивих не лише для певних списків чи певної традиції передання, засвідчила існування спільного для всіх списків протографа, в якому були допущені характерні огріхи переписування. Це дає підстави припускати, що всі відомі нині списки походять від єдиного джерела, яким, однак, був не оригінал послання, а, вочевидь,

перша його копія, під час виготовлення котрої й виникли помилки переписування. Тож спільним джерелом усіх списків і редакцій *«Послання Мисаїла»* є втрачений на сьогодні перший список із його оригіналу (при цьому довжина рядка оригіналу – 23–25 знаків).

6. Структура епістоли в *«Посланні Мисаїла»* відображає етапи його написання, коли два створені нарізно протолисти були об'єднані в одне ціле, що й призвело до дублювання деяких елементів грамоти та стало додатковим джерелом появи синтаксичних невідповідностей. Притаманними стилю обох авторів грамоти ознаками є надання переваги тим чи тим біблійним текстам і певній лінії аргументації, хоча точна атрибуція фрагментів *«Послання Мисаїла»* ще вимагає окремого дослідження. Мисаїлів лист належить не лише до шедеврів мистецтва «плетення слів» у його українсько-білоруській редакції, але й до найбільш витончених теологічних трактатів Київської митрополії доберестейського періоду. Послання репрезентує характерне для тогочасної доби християнське вчення, яке автори грамоти не тільки глибоко розуміли, а й відповідно та творчо представили в категоріях пізньовізантійського богослов'я й типового для теренів Великого князівства Литовського XV ст. літературного стилю.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

Заторський Н. *«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу.* – Львів: Вид-во УКУ, 2018. – 588 с. – (Серія „Київське християнство”, т. 15).

Заторський Н. *«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу / 2-ге, випр. і доповн. вид.* – Львів: Вид-во УКУ, 2019. – 560 с. + 24 іл. – (Серія „Київське християнство”, т. 15).

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Заторський Н., о. *«Послання Мисаїла» за Смоленським списком // Український археографічний щорічник. Нова серія.* – Вип. 18 / Український археографічний збірник. – Київ, 2013. – Т. 21. – С. 401-428.

2. Заторський Н., о. *«Послання до Новгородського архієпископа Макарія» – нова редакція «Послання Мисаїла» // Український археографічний щорічник.* – Нова серія. – Вип. 19/20 / Український археографічний збірник. – Київ, 2015. – Т. 22/23. – С. 379-400.

3. Zatorskyu Nazar. Alexander Soltan, aurei velleris hispanici obsaervator: origins of the misconception and possible solutions of the problem // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2016. – Вип. 9. – С. 217-228.

4. Заторський Н., о. Елементи 2-го південнослов'янського впливу в наявних списках «Послання Мисаїла» // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2017. – Вип. 123 (№ 8). – С. 239-245.

5. Заторський Н., о. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла» // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2017. – Вип. 124 (№ 9). – С. 7-12.

6. Заторський Н., о. Іншомовні запозичення в «Посланні Мисаїла» // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2017. – Вип. 125 (№ 10). – С. 9-13.

7. Заторський Н., о. Малозрозумілі й рідковживані слова «Послання Мисаїла» та їхня етимологія // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2017. – Вип. 126 (№ 11). – С. 116-123.

8. Заторський Н., о. Українські переклади «Послання Мисаїла» // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2017. – Вип. 127 (№ 12). – С. 13-18.

9. Заторський Н., о. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ, 2017. – Вип. 26. – С. 11-30.

10. Zatorskyu Nazar. Deutsche Übersetzung des Sendschreibens Misaels an den Papst Sixtus IV. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2017. – Вип. 10. – С. 115-125.

11. Заторський Н., о. Хронологічні маркери в тексті «Послання Мисаїла» та проблема датування грамоти // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2018. – Вип. 128 (№ 1). – С. 7-12.

12. Заторський Н., о. Родина Солтанів за свідченням «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2019. – Вип. 143 (№ 4). – Ч. 1. Історичні науки. – С. 37-42.

13. Заторський Н., о. Елементи староукраїнської мови в епіграфіці ікон XIV–XVI ст. зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». – Львів, 2019. – Вип. 29. – С. 261-272.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

14. Заторський Н., о. Ревізія московської версії походження «Послання Мисаїла» // Наукові записки Українського Католицького університету. Серія «Богослов'я». – Львів, 2015. – Ч. 5. – Вип. 2. – С. 294-312.

15. Заторський Н., о. Елементи «Послання Мисаїла» в «Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI» // Український археографічний

щорічник. Нова серія. – Вип. 21/22 / Український археографічний збірник. – Київ, 2018. – Т. 24/25. – С. 625–652.

АНОТАЦІЯ

Заторський Н. З. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р.: реконструкція архетипу. – Кваліфікаційна наукова праця виконана як опублікована монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Київ, 2019.

У дисертації розглянуто всі наявні списки «Послання Мисаїла» як первісної, так і двох пізніших редакцій. У результаті аналізу їхніх помилок виведено генеалогію списків і редакцій стосовно вихідного тексту – архетипу послання. Вивчено графіко-орфографічні, лінгвістичні й пунктуаційні особливості досліджуваних текстів, що дозволило дійти відповідних висновків щодо мови та особливостей правопису архетипу. До реконструкції тексту «Послання Мисаїла» залучено широку базу вторинних джерел, завдяки чому виявлено помилки як перевидань Кревського списку зокрема, так і назагал помилки та «виправлення», зроблені писцями на різних стадіях переписування тексту. Вперше представлено повний український переклад реконструйованого архетипу послання із референціями до священних текстів, до яких відсилаються укладачі твору.

Ключові слова: «Послання Мисаїла», Макаріївська редакція, Йосифівська редакція, генеалогія списків, реконструкція архетипу, український переклад грамоти Мисаїла.

АННОТАЦИЯ

Заторский Н. З. «Послание Мисаила к папе Сиксту IV» 1476 г.: реконструкция архетипа. – Квалификационная научная работа выполненная как опубликованная монография.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 «Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины». – Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, Киев, 2019.

В диссертации рассмотрены все известные списки «Послания Мисаила» как начальной, так и двух более поздних редакций. В результате анализа выявленных в списках ошибок выведена генеалогия списков

и редакций относительно исходного текста – архетипа послания. Изучены графико-орфографические, лингвистические и пунктуационные особенности существующих текстов, что позволило сделать соответственные выводы относительно языка и специфики правописания архетипа. К реконструкции текста «Послания Мисаила» привлечена широкая база вторичных источников, благодаря чему выявлены ошибки как переизданий Кревского списка, так и в целом ошибки и «исправления», сделанные писцами на разных стадиях переписывания текста. Впервые представлен полный украинский перевод реконструированного текста послания с референциями к священным текстам, на которые ссылаются составители грамоты.

Ключевые слова: «Послание Мисаила», Макариевская редакция, Иосифовская редакция, генеалогия списков, реконструкция архетипа, украинский перевод грамоты Мисаила.

SUMMARY

Zatorsky N. *Epistle of Misael to the pope Sixtus IV of 1476: the reconstruction of the archetype.* – Qualifying research work performed as a published monograph.

The thesis to obtain the degree of the Candidate of Historical Sciences (PhD) in speciality 07.00.06 – «Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines». M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The monography considers all the existing copies of the first redaction as well as those of two later redactions of the *Epistle of Misael*. For the first time the Polish translation made by the Metropolitan Hypatius Potij 1605 has been consulted to define more precisely the text of the lost Krewo manuscript and of its first edition of 1605, known only from later reprints.

The monography analyzes all the errors and lacunas in the copies and redactions of the *Epistle of Misael*. This allowed us to detect the copies of the epistle, which preceded the existing ones and to depict the genealogy of the copies and redactions of the document, so that related copies and the degree of their kinship has been ascertained. As the result of this examination two lines of the tradition of the charter of Misael has been discerned: the one prevailed in the Grand Duchy of Lithuania and the other in that of Muscovy.

From the typical errors in the existing texts and redaction of the *Epistle of Misael* the syntactical errors in the archetype of the charter have been concluded, as well as the errors made by copying from the original of the document to the next link in the chain of the copies, depicted in all the existing texts of the document.

The comparison of the orthography in different copies of the epistle shows significant traces of the Second South Slavonic Influence. This brings us to the conclusion about the orthography of the archetype of the charter. Also the linguistics of the existing texts has been examined. This research revealed considerable vestiges of the vernacular, evidenced in all the copies of the charter. These should have been used therefore already in the original of the document. This concerns also a number of loan words. The analysis of rare and obscure words revealed the source of numerous false hypotheses and theories, which accompanied the *Epistle of Misael* since its first edition in 1605.

All these preliminary researches were made with the purpose to restore most authentically the original text of the charter of Misael. Since the primary sources were quite poor, a broad basis of the secondary sources has been consulted to find out the proper reading or the accurate i.e. more original version of the text. Especially the use of the old manuscripts of the Gospels, lectionaries, prayer books etc. proved successful since the whole text of the *Epistle of Misael* is interwoven with allusions, quotations and paraphrases of the sacred texts.

After the reconstruction of the archetype of the charter, the critical text has been translated into Ukrainian. To achieve the effect, intended by its composers, all the quotations, paraphrases and allusions to the sacred texts have been identified and pointed out.

The monography was completed by the source texts, employed by the restoration of the archetype of the charter, which include the Smolensk and the Synodal manuscripts of the first redaction as well as Macarius' and Joseph's redactions of the *Epistle of Misael*.

Keywords: *Epistle of Misael*, Macarius' redaction, Joseph's redactions, genealogy of the manuscripts, reconstruction of the archetype, Ukrainian translation of the charter of Misael.

Підписано до друку 15.11.2019 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,9.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. №

Цифрова друкарня «Друк на потребу»
Адреса: 79026, м. Львів, вул. Володимира Великого, 2
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК 498 від 20.06.2001
+38 032 244-28-37
www.soroka.lviv.ua